

Antik Mısır Mitolojisinde Apep-Ra Düellosu ve Hz. Musa'nın Yılana Dönüşen Asası: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme

İBRAHİM EMRE ŞAMLIOĞLU

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ibrahimemre.samliloglu@erdogan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-2547-0688>

Öz

Antik Mısır medeniyeti, dinsel alanda farklı anlayışlara sahip olmuş, çeşitli inanışları ve kavimleri sınırları içerisinde barındırmıştır. Bu kavimlerden biri olan İsrailoğulları hakkında hem Kur'an'da hem de Tevrat'ta geniş bilgiler yer almaktadır. Buna göre onlar, Mısır'da kaldıkları süre boyunca birçok zulüm ve baskı altında kalmışlar, Hz. Musa'nın öncülüğünde dönemin firavununa ve Mısır'ın diğer yöneticilerine baş kaldırarak Mısır'dan ayrılmışlardır. Bu süreçte firavun ve sihirbazları ile mücadele eden Hz. Musa, birçok mucize gerçekleştirmiştir. Bu mucizelerden biri olan *asanın yılan olma* hadisesi hem İsrailoğullarının Mısır'dan çıkması hem de firavun ve adamlarının yenilgisi ile sonuçlanmıştır. Dahası, sihirbazlarla girilen düelloda asanın yılan olma hadisesi firavun ve adamları arasında derin bir iz bırakmıştır. Çünkü onlar, Hz. Musa'nın asasının dev bir yılanla dönüşerek sihirbazların asalarını yutmasını kendi mitos ve inanışları bağlamında değerlendirmişlerdir. Burada karşımıza çıkan mitos ve inanış, Apep yılanı ile ilgilidir. Hz. Musa'nın asasının yılan olma hadisesi, firavun ve adamlarının inanışlarına Apep yılanı mitosunu üzerinden büyük bir darbe indirmiş, firavunun dinî ve siyasi otoritesini ciddi şekilde zedelemiştir. Bu makalede Kur'an'daki Hz. Musa'nın asasının yılan olma hadisesi, Antik Mısır literatüründeki Apep yılanı mitosunu ışığında tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Antik Mısır, Hz. Musa, Firavun, Apep yılanı, Asa, Sihirbazlar.

Apep-Ra Duel in Ancient Egyptian Mythology and the Miracle of Turning the Staff into a Snake: A Comparative Consideration

Abstract

Ancient Egyptian civilization had different understandings in the area of religion and contained various beliefs and ethnic groups within its borders. There is extensive information about the Israelites, one of these religious and ethnic groups, in the Torah and in the Qur'an, according to which they were subjected to long-lasting persecutions and pressure during their stay in Egypt. Israelites finally left Egypt by revolting against the Pharaoh of the period and other rulers of Egypt under the leadership of Moses. Moses, who struggled against the Pharaoh and his magicians in this process, performed many miracles. One of these miracles, the *turning of the staff into a snake*, resulted in both the exodus of the Israelites from Egypt and the defeat of the pharaoh and his men. Moreover, the event of turning the staff into a snake in a duel with magicians left a profound effect

on the Pharaoh and his men because they considered Moses' miracle in the context of their myths and beliefs. The myth and belief we encounter here are related to the myth of Apep. Moses' turning staff into a snake that swallowed the magicians' snakes dealt a great blow on the beliefs of the Pharaoh and his men through the myth of Apep the serpent and seriously damaged the religious and political authority of the Pharaoh. In this article, the Moses' miracle of turning staff into a snake as told in the Qur'an is discussed in the light of the myth of Apep the serpent in the ancient Egyptian literature.

Keywords: Ancient Egypt, Moses, Pharaoh, Apep the Serpent, Staff, Magicians.

Giriş

Antik Mısır medeniyetinde din, Mezopotamya ve Asya medeniyetlerinde olduğu gibi önemli bir husustur. Din, Antik Mısır'da hayatın her alanına nüfuz ederek bu medeniyetin köşe taşlarından birini oluşturmuştur. Dinin bu şekilde ön planda olması, sosyal ve siyasi alanlarda yapılan her şeyin, dinsel bir gerekçeye dayandırılarak yapılmış olmasından kaynaklanmıştır. Bunun bir sonucu olarak da Antik Mısır'daki bilimsel, sosyal ve siyasi gelişmelerin temelinde hep din yer almış ve bu gelişmeler dinsel bir amaç doğrultusunda icra edilmiştir.¹

Antik Mısır inançları, birçok yönden karmaşık bir yapıya sahiptir.² Bu karmaşık yapıda çevre kültürlerin etkisinin yanısıra, günümüzdeki mevcut kaynakların azlığı ve bu kaynakların tam olarak yorumlanamamasının etkisi büyüktür. Bu yüzden Antik Mısır dinini ifade etmek için sınırları belli bir din tanımı yapmak mümkün değildir. Ancak elde ettiğimiz verilerden hareketle, Antik Mısır dininin bazı temel ilkeleri hakkında değerlendirmelerde bulunabilmek imkan dahilindedir. Bu ilkelerden en göze çarpanları *tanrı* ve *ölüm sonrası*dir.

Antik Mısır'da tanrı kelimesini güç, kuvvet ve dayanıklılık gibi anlamlara gelen *ntr* (*netjer*)³ kelimesi karşılamaktadır. Bu kelime, özel anlamda tanrıyı, genel anlamda ise ruhları, görünmeyen varlıkları ve doğüstü güçleri ifade etmek için kullanılmaktadır. *Ntr* kelimesinin bu anlamları göz önünde

¹ Erik Hornung, *Mısırbilimine Giriş*, terc. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2014), s.73; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, terc. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2012), c.1, s.112; Ernest Alfred Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians* (New York: Dover Publications, 1969), c.1, ss.1-2.

² Erik Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt*, İng. terc. John Baines (New York: Cornell University Press, 1996), s.68.

³ *Ntr* kelimesi, Antik Mısır yazılarında balta ya da bayrak (𓂏) olduğu düşünülen bir hiyeroglif ile sembolize edilmektedir. Bazı araştırmacılar bu hiyeroglifin bir tanrının kült merkezini gösteren bayrağa nispetle, bayrak olduğunu savunmaktadır (Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt*, ss.33-38). *Ntr* ile Sami dinlerdeki tanrıyı karşılayan *el* kelimesi arasındaki ilişki için bkz. Budge, *The Gods of the Egyptians*, ss.66-67.

bulundurulduğunda, Antik Mısır'daki tanrı anlayışının çok yönlü, yani karmaşık bir yapıya sahip olduğu görülmektedir.⁴ Bu bağlamda birçok Mısır bilimci tanrı anlayışı ile ilgili bazı görüşler öne sürmüştür. Bu görüşler monoteizm, politeizm ve henoteizm başlıkları altında toplanmış, bunların içinden ilgi görenler ise monoteizm ve politeizm olmuştur. Monoteizmi öne çıkaran Mısır bilimciler, Antik Mısır'da tanrının gözle görülemeyen, her yerde var olan ve idrak edilemeyen bir varlık olduğunu, bu tanrının da farklı şekillerde tezahür ettiğini savunmuşlardır. Politeizmi öne çıkaran ve çoğunluğu oluşturan temel grup ise Antik Mısır'da tek değil, birden fazla tanrının söz konusu olduğunu ve her bir tanrının birbirleri ile olan ilişkileri çerçevesinde tanrılık vasfı elde ettiğini, tanrıların insanlar gibi doğduğunu ve öldüğünü savunmuşlar, buradan yola çıkarak da tarihteki ilk politeist halkın Mısırlılar olduğunu iddia etmişlerdir. Genel kabul gören politeist anlayış çerçevesinde Antik Mısır'da tanrılar; Mısırlılar tarafından, hayvan, insan ve yarı insan yarı hayvan⁵ şeklinde tasvir edilmiş ve tanrılara beşerî özellikler atfedilmiştir.⁶ Antik Mısırlılar tanrıların, insanlar gibi yemek yediğine, kızdığına, sevdiğine, doğduğuna, öldüğüne ve savaştığına inanmış ve Antik Mısır'da meydana gelen bütün olayların temel sebebinin, tanrıların yaptığı eylemler olduğunu düşünmüştür. Bu durum tanrı inancının Mısırlıların hayatındaki merkezi rolünü göstermektedir.⁷

Antik Mısır dininin diğer bir temel ilkesi, ölüm ve ölüm sonrası hayat inancıdır. Mısırlılara göre yaşamın temel koşulu olan ölüm, bu dünyayı anlamlı kılmaktadır.⁸ Ölüm, bu dünyada yaptığı fiiller sonucu insanı, ya göklere çıkarıp orada tanrılar arasına dahil etmekte ya da lanetliler arasına dahil edip yok etmektedir.⁹ Antik Mısır'daki ölüm sonrası fikrine göre insan

⁴ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt*, s.27.

⁵ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt*, ss.113-124.

⁶ Alfred Wiedemann, *Religion of the Ancient Egyptians* (New York: Dover Publications, 2003), ss.172-200; Budge, *The Gods of the Egyptians*, ss.57-63.

⁷ Hornung, *Conceptions of God in Ancient Egypt*, ss.18-22; Hornung, *Mısır Bilimine Giriş*, ss.75-79; Budge, *The Gods of the Egyptians*, c.1, ss.63-67, 95-96; E. A. Wallis Budge, *Egyptian Religion: Egyptian Ideas of the Future Life* (Londra: Arkana Publications, 1987), ss.1-3. Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. E. A. Wallis Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, terc. Rengin Ekiz (İstanbul: Ege Meta Yayınları, 2001), ss.13-14.

⁸ Hornung, *Mısır Bilimine Giriş*, s.81.

⁹ Hornung, *Mısır Bilimine Giriş*, s.80.

öldüğünde, yer altı dünyasına inerek, tanrı *Osiris'in*,¹⁰ *Thoth'un*,¹¹ *Anubis'in*¹² ve kırk iki sorgu tanrısının huzurunda masum olduğuna dair çeşitli deklarasyonlarda¹³ bulunmakta ve sorgulanmaktadır.¹⁴ Bu sorgulama, terazinin bir kefesine kişinin kalbinin, diğer kefesine ise adaletin ve evrenin düzeninin temsilcisi olan tanrıça *Maat'ın*¹⁵ tüyünün konulmasıyla gerçekleşmektedir. Eğer kişinin kalbi ağır gelirse ruhu, *Ammut (Ammit)* adı verilen bir canavar tarafından yutulmakta ve kişinin ruhu tamamen yok olmaktadır. Tüyün ağır geldiği durumda ise kişiye bütün kapılar açılmakta ve kişi, göğe çıkıp tanrıların yanına gitmektedir. Ölüm sonrası yapılacak bu sorgu, Mısırlılar açısından temel bir kabuldür. Çünkü Mısırlılar, hayattayken yaptıkları işleri, ölümü ve ölüm sonrasındaki sorguyu düşünerek şekillendirmektedir. Bu bağlamda onlar ölümü, bir geçiş ve yenilenme aracı olarak görmekte, bu ise ölüm ve ölüm sonrasının, Antik Mısırlılar için ifade ettiği merkezi konumu göstermektedir.¹⁶

Antik Mısır inanışları hakkında yukarıda verdiğimiz bilgiler, kutsal kitaplarda geçen pek çok anlatımın anlaşılmasında ve yorumlanmasında bize önemli katkı sağlamaktadır. Bu anlatımlardan biri olan Hz. Musa'nın firavunla mücadelesinin daha iyi anlaşılabilmesi için Antik Mısır tarihinin ve dininin bilinmesi gerekmektedir. Bu yönden Antik Mısır'ın bazı mitoslarının Hz. Musa'nın firavun ve sihirbazlarıyla yaptığı mücadeleyle benzerliğine

¹⁰ Bkz. Geraldine Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology* (Santa Barbara: ABC-CLIO Press, 2002), ss.178-180; Pat Remler, *Egyptian Mythology A to Z* (New York: Chelsea House Publishers, 2010), s.161; Richard H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt* (New York: Thames & Hudson, 2003), ss.118-123.

¹¹ Bkz. Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.209-211; Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, ss.210-211; Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, ss.215-217.

¹² Bkz. Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.104-105; Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, ss.17-19; Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, ss.187-190.

¹³ Bkz. Maulana Karenga, *Maat: The Moral Idea in Ancient Egypt* (New York & Londra: Routledge, 2004), ss.135-174.

¹⁴ Bu yargılanma esnasındaki kırk iki tanrı huzurunda yapılan deklarasyonlar ve kullanılan ifadeler için bkz. Wiedemann, *Religion of the Ancient Egyptians*, ss.249-251; Budge, *Egyptian Religion: Egyptian Ideas of the Future Life*, ss.127-134; Mahmut Erol Kılıç, *Hermesler Hermes* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010), ss.18-20, dn.36; Peter le Page Renouf, *Mısır'ın Ölümler Kitabı* (İstanbul: On bir Yayınları, 2015), ss.51-56.

¹⁵ Kelime olarak adalet, düzen ve hakikat gibi anlamlara gelen Maat, terim olarak kozmosun işleyişini, kralların tahta geçişini ve ölüm sonrasında ölünün adil bir şekilde yargılanmasını sağlayan ilahi bir düzendir. Ayrıca bu düzeni sağlayan tanrıçanın kendisi olarak da bilinmektedir. Bkz. Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, ss.124-125; Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, ss.125-126; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.159-161; Emily Teeter, "Maat," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.2, ss.319-321; Hakan Olgun, "Hz. Musa'nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır'ın Ma'at Doktrini," *Milel ve Nihal Dergisi* 15:2 (2018), ss.149-169.

¹⁶ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, ss.136-138. Detaylı bilgi için bkz. Budge, *Egyptian Religion*, ss.110-198.

bakmak faydalı olacaktır.¹⁷ Bu benzerliklerden birisi de *asanın yılan olma* hadisesidir. Hem Tevrat'ta hem de Kur'an'da geçen bu hadise, Antik Mısır dinindeki *Apep (Apophis)* yılanı mitosuyla benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda makalemizde öncelikle Apep yılanı hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında ise Tevrat'taki ve Kur'an'daki sihirbazların düellosuna yer verilecek ve -Kur'an'da geçtiği şekliyle- Hz. Musa'nın esasının yılan olma hadisesi ile Apep yılanının bağlantısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmadaki amacımız fenomenolojik yaklaşımı kullanarak Kur'an ayetlerinde bahsedilen asa hadisesinin Antik Mısırlılar tarafından nasıl anlaşıldığını, onların gözünden bu hadisenin hangi mitos ile ilişkilendirildiğini ortaya koymaktır. Doğal olarak bizim için önemli olan Antik Mısır inançlarında Apep yılanı mitosunun gerçek karşılığının olup olmadığı değil, Mısırlıların bu mitos bağlamında asa hadisesine yükledikleri anlamdır. Kur'an'da yer alan Hz. Musa'nın esasının yılana dönüşmesi hadisesinin bu mitos üzerinden değerlendirilmesi, Kur'an'ın kavram-bağlam hassasiyeti içerisinde verdiği anlatımların arka planına ışık tutması açısından önemlidir.¹⁸

1. Apep Yılanı, Ra ile Mücadelesi ve Apep Yılanına Karşı Yapılan Lanetlemeler

Antik Mısır inancında yılan hem koruyucu hem de yok edici bir varlık olarak bilinmektedir. Koruyucu bir varlık olarak yılan, Güneş tanrısı Ra'yı¹⁹ ve kralları her türlü tehlikelere karşı korumaktadır. Birçok türü bulunan bu koruyucu yılanların en önemlilerinden biri *Mehen* yılanıdır. Mehen yılanı, Ra'nın etrafını sararak, Güneş'in ertesi sabah doğabilmesi için çıktığı gece yolculuğunda Ra'ya yardım etmekte, böylelikle onu şeytanlara ve Apep yılanına karşı korumaktadır.²⁰ Diğer bir koruyucu yılan ise tanrıça *Wadjet* olarak bilinmektedir. Tanrıça Wadjet, kobra yılanı şeklinde tasvir edilmekte ve kralların tacındaki kobrayı sembolize ederek onların koruyuculuğunu

¹⁷ Bu tür karşılaştırmalı araştırmalar için bkz. Baki Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Kur'an'ın Tartışmalı Konuları* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011); Yasin Meral, "Hz. Lokman'ın Öğütleri ve Antik Mısır'ın Sebait Metinleri," *Milel ve Nihal Dergisi* 15:1 (2018), ss.7-32; Yasin Meral, "Senin derdin neydi ey Sâmiri?" (20/Tâ-Hâ:95)," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), ss.183-192; Yasin Meral, *Sâmiri'nin Buzağısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018); Olgun, "Hz. Musa'nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır'ın Ma'at Doktrini," ss.149-169.

¹⁸ Meral, *Sâmiri'nin Buzağısı*, ss.11-12.

¹⁹ Ra, Antik Mısır inancında göğün, yerin, tanrıların ve dünyanın, kısacası her şeyin yaratıcısı ve düzenin sağlayıcısıdır. Bkz. Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.182-184; Budge, *The Gods of the Egyptians*, c.1, ss.322-323.

²⁰ Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, ss.223-224; George Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses* (New York: Routledge, 2005), s.91.

yapmaktadır.²¹ Bu bakımdan yılanlar, Antik Mısır tanrıları ve kralları için oldukça önemlidir. Kötü ve yok edici olarak tasvir edildiği durumda ise yılanlar, yer altı dünyasındaki kötü varlıkları karşılamaktadır. Bu varlıklardan özellikle Apep, kozmosu tehdit eden ve her şeyi yutarak yok etmeye çalışan bir yılan olarak görülmektedir.²²

Antik Mısır inanışında Apep; kaosu, kötülüğü temsil eden ve kutsal düzen karşısında büyük bir tehdit oluşturan dev yılan ya da ejderhadır.²³ Karanlığın, yokluğun bedenleşmiş hali olarak da bilinen Apep yılanının kozmostan, yani evrenin yaratılışından ve düzeninden önce var olduğu, doğal olarak ilksel kötülüğü temsil ettiği bilinmektedir.²⁴ Bu bağlamda bazı mitlerde Apep yılanının, ilksel sularda, yani *Nun*'da²⁵ bulunduğu ve tanrıça *Neith*'in²⁶ tükürüğüyle yaratıldığı aktarılmaktadır. Apep yılanı, bazı tasvirlerinde kendisine dolanmış bir şekilde, bazılarında ise kuyruğunu ısırılmış bir şekilde resmedilmektedir. Apep yılanının yıkıcı gücün görünümü olarak sarmal bir yapıda her şeyi yutan bir şekilde tasvir edilmesi, onun, var olan her şeyi tehdit ederek, onları, yaratılış öncesindeki yokluğa (düzensizliğe/kaosa) döndürmeye çalıştığına işaret etmektedir.²⁷ Kuyruğunu ısırılmış bir şekilde tasvir edilmesi ise Apep yılanının sonsuzluğunu ve döngüsellliğini (ölüm-yeniden doğum) ifade etmektedir.²⁸ Bu yönden Apep yılanı, bütün varlıkları yutarak kozmos öncesi ilk duruma döndürmeye çalışmakta ve kaosu geri getirmeyi amaç edinmektedir. Bu amacını ise döngüsel bir şekilde sonsuza kadar devam ettirmektedir.²⁹

²¹ Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, ss.226-228; Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, s.161.

²² Nicole B. Hansen, "Snakes," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.3, ss.296-299; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.198-200. Yılanın hem kötü hem de iyi olarak görülmesine ilişkin anlatımlar için bkz. Nanon Gardin ve Robert Olorenshaw, "Yılan," *Larousse Semboller Sözlüğü*, terc. Beyza Akşit (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014), ss.650-652; Manfred Lurker, "Snakes," *The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), c.13, ss.370-374; Barry Kemp, *100 Hieroglyphs: Think Like an Egyptian* (Londra: Granta Books, 2005), ss.69-70. Ayrıca bkz. John D. Currid, "The Egyptian Setting of the Serpent Confrontation in Exodus 7: 8-13," *Biblische Zeitschrift* 39:2 (1995), ss.208-212.

²³ Apep isminin Antik Mısır dilindeki karşılıkları ve bu bağlamda gelişen görüşler için bkz. Ludwig D. Morenz, "Apophis: On the Origin, Name, and Nature of an Ancient Egyptian Anti-God," *Journal of Near Eastern Studies* 63:3 (2004), ss.201-205.

²⁴ Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, s.221.

²⁵ Bkz. Daniel R. McBride, "Nun," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.2, ss.557-558.

²⁶ Bkz. Catherine Simon, "Neith," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.2, s.516; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.169-170.

²⁷ Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, s.31.

²⁸ E. A. Wallis Budge, *Amulets and Magic* (New York: Routledge, 2011), s.484. Bkz. Rosemary Ellen Guiley, *The Encyclopedia of Magic and Alchemy* (New York: Facts on File, 2006), ss.233-235; Erik Hornung, *Ezoterik Mısır*, terc. İ. Yunus Soner (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2011), s.25.

²⁹ Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, s.58, 106-107; Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, ss.20-22; Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, s.221.

Apep yılanı; yaşamın, kozmosun ve Güneş'in, yani Ra'nın en büyük düşmanıdır. Antik Mısır yazıtlarında Apep yılanı ile Ra arasındaki mücadele³⁰ birçok farklı şekilde anlatılmaktadır.³¹ Bu anlatımlardan birisi, batıdaki *Bakhu* adı verilen dağlarda Ra'nın Apep ile karşılaşmasıyla ilgilidir. Bu anlatıya göre Ra, Güneş kayığına binerek gece yolculuğuna Bakhu'da başlamaktadır. Apep yılanı, bu duruma engel olmak ve evreni kaosa sürüklemek için Ra'nın karşısına çıkarak, onu, gözleriyle güçsüz düşürmekte, bir nevi hipnotize etmektedir. Ra'ya yardımcı olmak isteyen bütün varlıklar da Apep yılanından etkilenmekte ve bir şey yapamamaktadır. Bu durum üzerine tanrı *Seth*³² ortaya çıkmakta, Apep yılanının büyüüne direnmektedir. Seth, Ra'nın kayığına çıkıp, Apep yılanını mızraklamakta ve büyü yaparak Apep'i güçsüz düşürmektedir. Böylece Ra'nın Güneş kayığı, gece yolculuğuna güvenli bir şekilde başlamaktadır.³³

Diğer anlatım, Antik Mısır'ın yer altı dünyasını konu edinen kitaplarda farklı şekillerde geçen Ra'nın Apep ile olan savaşıyla ilgilidir. Bu anlatımlardan birisi *Amduat Kitabı*'nda³⁴ geçmektedir. *Amduat*'ta Güneş tanrısı Ra'nın geceleri yer altı dünyasına inerek kayığıyla geçirdiği yolculukta, Apep'in ona engel olmaya çalıştığı ve onu yenip Güneş'in bir daha doğmamasını amaç edindiği görülmektedir. Ra, gündüzleri gökyüzünde,

³⁰ Ra ve Apep yılanı arasındaki mücadeleye benzer iyi ve kötü güçler arasındaki mücadeleler, birçok medeniyetin inancısında bulunmaktadır. Buna göre Sümer'de *Ninurta*'nın kötü yılan *Azag*'ı öldürmesi; Babil'de *Marduk*'un yılan *Tiamat*'ı öldürerek evreni yaratması; Kenan-Ugarit'te *Baal-Sapon*'un kötü varlık *Yam*'ı öldürmesi; Hurri'de ve Hiti'te *Teşub*'un *Hedammu*'ya ve *Tarhunna*'nın da *İlluyanka*'ya karşı gelmesi; Hint'te *İndra*'nın, yılanların ilki olan *Vritra*'yı yenmesi; Çin'de Büyük Yu'nun, dokuz kafalı ejderha *Xiangliu*'yu öldürmesi gibi olaylar, iyi ve kötü arasındaki mücadeleye örnektir. Bkz. Daniel Ogden, *Dragons, Serpents and Slayers in the Classical and Early Christian Worlds* (New York: Oxford University Press, 2013), ss.257-262; Jeremy Roberts, *Chinese Mythology A to Z* (New York: Facts on File, 2004), ss.129, 139.

³¹ Apep yılanıyla ilgili ifadelerin, Antik Mısır tarihinde Eski Krallık Dönemi'nin (MÖ 2543-2120) sonları ile İlk Ara Dönem'in (MÖ 2118-1980) başları arasında ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu ifadelerin yazılı ve görsel olarak ortaya çıkması ise en net bir şekilde Yeni Krallık Dönemi'nde (MÖ 1539-1077) görülmektedir. Doğal olarak Ra'nın Apep ile girdiği mücadeleler ve Apep'le ilgili lanetlemeler, çoğunlukla, Yeni Krallık Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Bkz. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, s.221. Antik Mısır'ın tarihsel dönemlerine ve firavunların tahtta buldukları tarih aralığına yer verirken Erik Hornung, Rolf Krauss ve David A. Warburton tarafından hazırlanan *Ancient Egyptian Chronology* isimli kitap esas alınacaktır. Bkz. Erik Hornung ve diğerleri (ed.), *Ancient Egyptian Chronology* (Leiden: Brill, 2006).

³² Bkz. Herman Te Velde, "Seth," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.3, s.269; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.191-193. Tanrı Seth hakkında daha fazla bilgi için bkz. Herman Te Velde, *Seth, God of Confusion* (Leiden: Brill, 1967).

³³ J. F. Borghouts, "The Evil Eye of Apopis," *The Journal of Egyptian Archaeology* 59 (1973), ss.114-115; Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, s.221; Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, s.32.

³⁴ Bkz. E. A. Wallis Budge, *The Egyptian Heaven and Hell* (Chicago: The Open Court Publishing, 1906), c.3, ss.80-81; Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, ss.9-10.

geceleeri ise yer altı dünyasında yolculuk ederek, Güneş'in gün içerisindeki döngüsünü sağlamaktadır. Bu süreçte yer altı dünyasında yolculuk ederken sihirli sözcükleri söyleyerek, her biri gecenin on iki saatini ifade eden on iki eşikten geçmektedir. Bu yolculuğu esnasında kötü güçler ile karşılaşan Ra, yer altı dünyasının tanrılarının ve ölülerinin yardımıyla Apep yılanını ve onun şeytanlarını yenmektedir. Böylelikle Ra ve onun temsil ettiği Güneş, tekrar doğmakta ve yaşam, belli bir düzen içerisinde devamlılığını sürdürmektedir.³⁵

Amduat Kitabı, Güneş'in batışıyla Ra'nın koç başlı bir şekilde tasvir edilen bir forma bürünmesi ve ilk saate girmesiyle başlamaktadır. İlk saatte yer altı dünyasının birçok varlığının ismi sayılmakta, tanrıça Maat yer altı dünyasında adaletin, düzenin sağlanması ve devam etmesi için ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu saatte Ra'nın yer altı dünyasına girişiyle ölüler, uykularından uyanmaktadır. İkinci saatte Ra'nın Güneş kayığına başka kayıklar da eşlik etmekte ve ellerinde bıçak tutan birçok muhafız tanrı bulunmaktadır. Üçüncü saatte Ra, Osiris ve ölüler ile karşılaşmakta ve Osiris'e hitap etmektedir. Dördüncü saatte yılanların bolca bulunduğu ıssız bir çöl bulunmaktadır. Bu çölde yer altı dünyasının tehlikeli varlıkları görülmekte, çöldeki yılanlar kanatlı ve bacaklı bir şekilde tasvir edilmektedir. Ayrıca bu saatte Güneş kayığı halatlarla zikzaklı yollardan çekilmekte, Ra'nın gözü (*wadjet*) ve tanrı *Sokar*³⁶ görülmektedir. Beşinci saatte ilksel sular, iki kuş formunda tanrıça *İsis*³⁷ ve tanrıça *Nephthys*³⁸ (Neftis) görülmekte ve ceza yeri olan *ateş gölü* bulunmaktadır. Bununla birlikte bu saatte Güneş kayığı yedi erkek-kadın çiftiyle çekilmekte ve Ra burada Osiris'le özdeşleşen Sokar ile birleşmektedir. Altıncı saatte Ra, kendi Güneş bedenine ulaşmaya çalışmakta, *Sobek*³⁹ ve Nun gibi tanrılar da Ra'ya bedenine/cesedine ulaşması konusunda yardım etmektedir. Yedinci saate geldiğinde Ra, Apep yılanı ile karşılaşmakta, ona karşı evrenin kaderini belirleyen büyük bir mücadele vermektedir.⁴⁰ Bu mücadele sonucunda Ra, diğer tanrılarının ve ölülerin yardımıyla Apep'in saldırılarına karşı koymakta ve mücadeleyi kazanmaktadır. Bu nedenle yedinci saatin Ra'nın galibiyeti ve düzenin

³⁵ Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, s.32.

³⁶ Bkz. Catherine Graindorge, "Sokar," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.3, ss.305-306; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.202-203.

³⁷ Bkz. J. Gwyn Griffiths, "Isis," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.2, ss.188-190; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.149-151.

³⁸ Bkz. Denise M. Doxey, "Nephthys," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.2, ss.518-519; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.171-172.

³⁹ Bkz. Denise M. Doxey, "Sobek," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.3, ss.300-301.

⁴⁰ Bkz. Resim 1 (Yedinci Saat).

sağlanması bakımından ayrı bir önemi bulunmaktadır. Sekizinci saatte yer altı dünyasında ölümler için önemli olan giysiler gösterilmekte, tüm tanrılar ve ölümler Ra'yı sevinçle selamlamaktadır. Dokuzuncu saatte Güneş kayığında kürek çekenler ile on iki yılan ve dokuz tarla tanrısı gösterilmektedir. Onuncu saatte her tarafın suyla dolu ve karanlık olduğu görülmektedir. Ayrıca bu karanlığı dört tanrıçanın aydınlattığı ve tanrıça *Sekhmet*'in⁴¹ Ra'nın gözünü koruduğu görülmektedir. Ellerinde bıçak tutan birçok koruyucu tanrı da bu saatte Ra'ya yardımcı olmaktadır. On birinci saatte tekrar tanrıça İsis ve Nephthys görülmekte, diğer tanrıçalar ve yılanlar, düşmanları yok etmektedirler. Tanrı *Horus*⁴² da yine bu saatte görülmektedir. Gecenin son, yani on ikinci saatinde ise Ra, Apep yılanı ile tekrar karşılaşmakta ve onu bir kez daha yenmektedir.⁴³ Bunun sonucunda ise ölümler tekrar uyumakta ve yeni bir gün başlamaktadır.⁴⁴

Ra'nın Apep yılanıyla karşılaştığı ve onunla büyük bir savaşa girdiği saat olması bakımından -daha önce belirttiğimiz gibi- yedinci saatin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Bu saatte Ra, şeytanlarla dolu bir yere girmekte ve etrafını saran Mehen yılanıyla şeytanların saldırılarından korunmaktadır. Şeytanlardan sonra karşısına çıkan Apep yılanıyla yüzleşen Ra, Apep yılanına karşı savaşmakta ve Apep yılanının kendisini yutmasına engel olmaya çalışmaktadır. Bu süreçte İsis ve Seth, Apep'e karşı büyü yaparak, onu zayıflatmaya çalışmakta ve hem Osiris hem de *Atum*⁴⁵ bu savaşa koruyucu yılanlarıyla dahil olmaktadır. Akabinde tanrıça *Serket* (*Selket*)⁴⁶ ile tanrı *Hertesuf*, Apep yılanını bağlamakta ve onun gücünü azaltmaktadır. Apep'in güçsüz düşmesiyle tanrılar, Apep'i yakalamakta ve parçalara ayırmaktadır.

⁴¹ Bkz. Aleid De Jong, "Feline Deities," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.1, s.512; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.187-188.

⁴² Bkz. Edmund S. Meltzer, "Horus," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.2, ss.119-122.

⁴³ Bkz. Resim 2 (On İkinci Saat).

⁴⁴ Andreas Schweizer, *The Sungod's Journey Through the Netherworld* (Ithaca: Cornell University Press, 2010), ss.31-194; Erik Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, terc. Zehra Aksu Yilmazer (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006), ss.71-77. Ayrıca bkz. Budge, *The Egyptian Heaven and Hell*, c.1, ss.3-278.

⁴⁵ Ra'nın farklı bir formu olması bakımından Atum'un, varoluşun döngüsel safhasında ilksel suların içerisinde bir yılan formunda bulunduğu ve düzenin işleyişini temsil ettiği geçmektedir. Atum'un, yani diğer formu Ra'nın tersi ise düzensizliğin ve karmaşanın temsilcisi olarak görülen kaos canavarı Apep yılanıdır. Bkz. Karol Mysliwiec, "Atum," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.1, ss.158-159; Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, ss.40-41; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, s.111.

⁴⁶ Bkz. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, ss.233-235; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, s.189.

Bunun sonucunda ise orada bulunan yıldız tanrıları (*decan*), bu zafer karşısında sevinmekte ve ışıklarını etrafa saçarak bu zaferi kutlamaktadır.⁴⁷

Yukarıda ifade ettiğimiz bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, Ra'nın Apep ile olan Amduat'taki iki ayrı mücadelesi, yedinci ve on ikinci saatteki Ra'nın galibiyetiyle sonlanmaktadır. Ra'nın hem Bakhu'daki hem de yer altı dünyasındaki Apep'le bu karşılaşması sürekli tekrarlanmaktadır. Bu olayın her gece tekrarlanması, kötülüğün hiçbir zaman yok edilemeyeceğini, daima iyi (*kozmos*) ve kötü (*kaos*) arasında bir çekişmenin olacağını göstermektedir. Bu ise Apep'in kendisini yenileyip doğacağına, asla yok olmayacağına, her zaman Ra'ya karşı kaybedeceğine ve Ra'nın Apep'e karşı galibiyetinin her gün tekrarlanacağına işaret etmektedir.⁴⁸

Apep yılanının, Güneş tanrısı Ra'nın Güneş'in batış vaktini ifade eden formu olan Atum'a karşı da bir mücadelesi bulunmaktadır. Bu mücadeleye göre Atum, evrendeki düzenin işleyişi esnasında ilksel sulara bir yılan ya da yılan balığı formunda bulunmakta ve bu formda Apep yılanına karşı bir mücadele vermektedir. Bu mücadele Ra'nın yeraltı dünyasındaki mücadelesi gibi sürekli tekrarlanmaktadır. Bu olay yılan formuna bürünmüş Atum'un üstünlüğüyle sona ermekte ve kozmik düzen devamlılığını sürdürmektedir. Bu ise dolaylı olarak Ra'nın Apep yılanına karşı bir yılan formunda ilksel sular içerisinde de savaştığını ve galip geldiğini göstermektedir.⁴⁹

Apep yılanı, Ra'yı korkutan ve onu tehdit eden varlık olmasının yanısıra, Antik Mısırlılar açısından da korku duyulan bir varlıktır. Mısırlılar, Apep yılanının her şeyi yutup kaosa⁵⁰ sürükleyeceğini, doğal olarak hiçbir şeyin var olmayacağını, tanrıların yok olacağını düşünmekte ve büyük bir korkuya kapılmaktadırlar.⁵¹ Bunun sonucunda bu insanlar, her gün tekrarlanan döngüsel savaşın Ra'nın galibiyetiyle sonuçlanması için birçok ayin icra etmektedir. Bu ayinler, Apep'i lanetleyerek onun, Ra'ya karşı mağlup olmasını sağlamaktadır. Apep'i lanetleyen ayinlerin birçok farklı türü bulunmasına rağmen hepsinin amacı ve vurguladığı şey aynıdır. Bu ayinlerden göze çarpan iki tanesi, *Apep yılanının resminin yapılarak bu resimlerin yakılması* ve *Apep yılanının heykelinin yapılarak bu heykelin*

⁴⁷ Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, ss.73-74; Schweizer, *The Sungod's Journey Through the Netherworld*, ss.134-149; Budge, *The Egyptian Heaven and Hell*, c.1, ss.139-160.

⁴⁸ Budge, *Amulets and Magic*, ss.8-9.

⁴⁹ Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, ss.40-41.

⁵⁰ Bu durum, Antik Mısır dinindeki kaos-kozmos-kaos anlayışı göz önünde bulundurulduğunda, Apep yılanının mutlaka bir gün Ra'ya karşı galip geleceği, her şeyi yutacağı ve evreni kaosa sürükleyeceği şeklinde de yorumlanabilir.

⁵¹ Bkz. Kalinga, *Maat: The Moral Idea in Ancient Egypt*, s.140; Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, ss.31-32.

parçalanması ayinleridir. *Apep yılanının resimlerinin yakılması* ayinine göre Teb şehrindeki Amon-Ra⁵² tapınağının rahipleri, *Apep'i Devirme Kitabı*'ndaki⁵³ Apep'i lanetleyen sihirli sözcükleri okumakta, bu sırada yeşil mürekkeple bir papirüs parçası üzerine Apep'in resmini çizmekte ve bu resimleri bir kutuya koyup yakmaktadır. Kutunun içerisindeki resimler yanarken üzerlerine dört kez tükürülmektedir. *Apep yılanının heykelinin parçalanması* ayininde ise yine Amon-Ra'nın rahipleri, *Apep'i Devirme Kitabı*'ndan Apep'i lanetleyen sihirli sözcükleri okumakta, bu sırada Apep'in bal mumundan bir heykelini yapmakta ve heykelin üzerine yeşil mürekkeple Apep'in isimlerini yazmaktadır.⁵⁴ İsimler yazıldığında, Apep'in bal mumundan heykelinin etrafı yeni bir papirüs parçasıyla sarılmakta ve özel bitkilerle tutuşturulan ateşe atılmaktadır. Sonrasında, yanan bal mumu heykeline sol ayakla dört kez basılmaktadır. Parçalanan ve ateşte yanan parçalar, dışkıyla karıştırılıp başka bir ateşe atılmakta ve bu işlem hiçbir şey kalmayana kadar devam etmektedir. Bu ayinler, Amon-Ra'nın tapınağında gece ve gündüz olmak üzere günde en az iki kez, bazen ise günün her saatinde gerçekleştirilmektedir.⁵⁵

Apep'i lanetleyen bu ayinler, sadece Apep'in yenilgisi ve onun bozguna uğratılması için kullanılmamıştır. Mısır kralı, kendi otoritesine, devletin düzenine ve dinî hayata başkaldıran isyancılar ve kötü insanlar için de bu ayini uygulatmıştır. Bilindiği üzere kral, Ra'nın maddi dünyadaki temsilcisi, oğlu ya da bizzat enkarnesidir.⁵⁶ Bu nedenle Ra'nın düşmanı olan Apep yılanı,

⁵² Bkz. Vincent Arieh Tobin, "Amun and Amun-Re," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.1, ss.82-85; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, ss.100-101; Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, ss.13-14.

⁵³ İngilizce kaynaklarda *The Book of Overthrowing Apep* şeklinde geçen *Apep'i Devirme Kitabı*, önce tanrılar hakkında bilgi vermekte sonrasında ise Apep'e karşı başta Ra olmak üzere bütün tanrıların lanetlemelerini içermektedir. Bkz. Raymon Oliver Faulkner, "The Bremner-Rhind Papyrus: III," *The Journal of Egyptian Archaeology* 23:1 (1937), ss.166-185; Raymond Oliver Faulkner, "The Bremner-Rhind Papyrus: IV," *The Journal of Egyptian Archaeology* 24:1 (1938), ss.41-53; James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (Princeton: Princeton University Press, 1969), ss.6-7; Talat Sait Halman, *Eski Mısır'dan Şiirler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), s.84.

⁵⁴ Bu isimler için bkz. Faulkner, "The Bremner-Rhind Papyrus: IV," ss.52-53.

⁵⁵ Budge, *Amulets and Magic*, ss.482-484; Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, s.108; Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, s.22; Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, s.32; Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, s.223; E. A. Wallis Budge, *Egyptian Magic* (Londra: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.,1901), ss.80-84. Türkçe çevirisi için bkz. E. A. Wallis Budge, *Antik Mısır Büyüleri* (İstanbul: Onbir Yayınları, 2016), ss.81-84. Bu çalışmada eserin İngilizce aslı esas alınmış, zaman zaman da Türkçe tercümesiyle mukayese edilerek ilgili yerlere atıfta bulunulmuştur.

⁵⁶ Antik Mısır geleneğinde kral (firavun) hakkında detaylı bilgi için bkz. David O'Connor, David P. Silverman (ed.), *Ancient Egyptian Kingship* (Leiden: E. J. Brill, 1995); Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, s.168; Rivka Ulmer, *Egyptian Cultural Icons in Midrash* (Berlin: Walter De Gruyter, 2009), ss.74-79; Marie-Ange Bonheme, "Kingship," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.2, ss.238-245; Henri

aynı zamanda Mısır kralının da dūřmanıdır. Bu bağlamda krala, dūzene ve dinî anlayışa karşı gelenler, Apep'in yeryüzündeki temsilcileri olarak algılanmıştır. Bunun sonucunda ise dūzene ve krala karşı gelen isyancılara Apep'in askerleri olarak bakılmış ve bu isyancılara karşı da Apep'i ve onun şeytanlarını lanetleyen ayinler gibi ayinler yapılmıştır.⁵⁷

2. Kur'an ve Tevrat'ta Hz. Musa ile Sihirbazların Dūellosu

Apep-Ra dūellosuyla ilgili olan inanışın Kur'an'daki Hz. Musa'nın firavun ve sihirbazları ile ilgili olan hadiseyle karşılaştırılmasına geçmeden önce hem Kur'an'da hem de Tevrat'ta geçtiği şekliyle Hz. Musa'nın sihirbazlar ile olan dūellosu hakkında bilgi vermek konunun anaşılmasında faydalı olacaktır.

Kur'an'da geçtiği şekliyle, Hz. Musa'nın vahye muhatap oluşu, onun yanan bir ağaca yaklaşması ve Tūr'un yamacında Allah'la gōrūřmesi ve Allah'tan çeşitli mucizeleri almasıyla başlamıştır.⁵⁸ Allah, Hz. Musa'ya asasını yere bırakmasını sōylemiř ve asası yılan olmuştur.⁵⁹ Akabinde Hz. Musa'ya elini koynuna sokmasını sōylemiř, eli beyaz bir renge būrūnmūřtur. Allah, Hz. Musa'nın bu mucizeleri firavuna ve firavunun adamlarına karşı gōstermesini istemiştir.⁶⁰ Kur'an'a gōre Hz. Musa, Mısır firavununa gelerek ve kendisinin Allah'ın peygamberi olduğunu bildirerek İsrailoğullarını serbest bırakmasını istemiştir.⁶¹ Bunun üzerine firavun, Hz. Musa'ya, kendisinden başkasını tanrı olarak gōrmemesini sōylemiř, aksi takdirde, onu zindana atmakla tehdit etmiştir.⁶² Hz. Musa, firavunun bu sōzlerine karşı, Allah'tan apaçık bir mucize⁶³ getirdiğini sōylemiř ve firavun, Hz. Musa'dan bu mucizeyi gōstermesini istemiştir.⁶⁴ Firavunun bu isteği üzerine Hz. Musa, asasını yere atmış ve asa, yılan (ejderha) olmuştur.⁶⁵ Akabinde Hz. Musa, elini koynuna sokup çıkarmış ve eli, ışık saçan beyaz bir el halini almıştır.⁶⁶ Bunun

Frankfort, *Kingship and the Gods* (Chicago: The University of Chicago Press, 1978), ss.36-47, 148-161, 181-212; Katja Goebis, "Kingship," Toby Wilkinson (ed.), *The Egyptian World* (New York: Routledge, 2007) içinde, ss.279-295.

⁵⁷ Buna gōre krala, dūzene ve dine karřı gelen kiřilerin de bal mumundan heykeli yapılarak bu heykelin üzerine yeřil mūrekkeple kiřinin ismi yazılmakta ve heykel bir kutuya konulmaktadır. Akabinde bu kutu ateře atılmakta, üzerine tūkūrılmekte, bir bıçakla kutu üzerine kesikler açılmakta ve sol ayakla kutuya basılmaktadır. Bu ayinin sonunda ise ateř, timsah idrarı ile sōndūrılmekte ve bu kiři, Apep yılanına edilen lanetler gibi lanetlenmektedir. Bkz. Budge, *Amulets and Magic*, ss.483-484.

⁵⁸ 20/Tāhā:10-12; 28/el-Kāřař:29-30.

⁵⁹ 20/Tāhā:18-20; 28/el-Kāřař:31.

⁶⁰ 20/Tāhā:22-24; 28/el-Kāřař:32.

⁶¹ 7/el-A'rāf:104-105.

⁶² 26/eş-şu'arā':29.

⁶³ 26/eş-şu'arā':30.

⁶⁴ 7/el-A'rāf:106; 26/eş-şu'arā':31.

⁶⁵ 7/el-A'rāf:107; 26/eş-şu'arā':32.

⁶⁶ 7/el-A'rāf:108; 26/eş-şu'arā':33.

üzerine firavun ve ileri gelenleri şaşırması ve Hz. Musa'nın mucizesini sihir olarak değerlendirip itibar etmemişlerdir.⁶⁷ Ayrıca onlar, Hz. Musa'nın iyi bir sihirbaz olduğunu, kendilerini yurtlarından çıkaracağını ve atalarının yolundan döndüreceğini söyleyerek buna asla izin vermeyeceklerini de belirtmişlerdir.⁶⁸

Firavunun ileri gelenleri, Hz. Musa'nın gösterdiği bu mucize sonucunda, Hz. Musa'nın sihri benzer bir sihirle karşılık vereceklerini, Hz. Musa ve Hz. Harun'un bekletilmesini ve bu süreçte şehirlerden en usta sihirbazların getirilmesini istemiştir.⁶⁹ Ayrıca ileri gelenler, Hz. Musa'dan yapılacak düello için uygun bir zaman belirlemesini istemiş ve Hz. Musa da bunun üzerine düellonun, şenlik (ziynet) gününde ve halkın toplanacağı kuşluk vaktinde olmasını istemiştir.⁷⁰ Bu istek üzerine sihirbazlar ve halk, belirtilen vakitte firavunun huzurunda toplanmış ve sihirbazlar kendi aralarında yapacakları işi gizli bir şekilde tartışmıştır.⁷¹ Sihirbazlar, Hz. Musa'ya, asanın ilk kim tarafından atılacağını sormuş ve Hz. Musa da ilk önce sihirbazların atmasını istemiştir.⁷² Bunun üzerine sihirbazlar, asalarını ve iplerini yere atmış, attıkları şeyler bir yılana dönüşmüş, hareket etmiş ve oradakiler bu durumdan korkmuştur.⁷³ Sihirbazların yaptığı bu büyüden sonra, Hz. Musa, asasını atmış, asası yılan olmuş, sihirbazların asalarını yutmuş ve sihirbazların yaptıklarını boşa çıkarmıştır.⁷⁴ Sihirbazlar bu durumu gördüklerinde hemen secdeye kapanarak, Hz. Musa'nın Rabbine iman ettiklerini söylemişlerdir.⁷⁵ Firavun ise sihirbazların bu hareketi karşısında sinirlenerek, sihirbazların ellerini ve ayaklarını çaprazlama keseceğini ve sonrasında onları öldüreceğini söylemiştir.⁷⁶ Firavunun bu ifadesi karşısında sihirbazlar, kendilerinin Allah'a döneceklerini ve Allah'a mutlak teslimiyetle inandıklarını belirtmişlerdir.⁷⁷

Tevrat'ta geçtiği şekliyle Hz. Musa'nın vahye muhatap oluşu onun, Medyen kahini Yitro'nun sürüsünü güderken Horeb'deki dağda, yanan ancak tükenmeyen bir çalıya doğru gelmesi ve Tanrı ile görüşmesi ile

⁶⁷ 10/Yünus:76.

⁶⁸ 7/el-A'râf:109-110; 10/Yünus:78; 20/Tâhâ:57; 26/eş-Şu'arâ':34-35.

⁶⁹ 7/el-A'râf:111-112; 10/Yünus:79; 20/Tâhâ:58; 26/eş-Şu'arâ':36-37.

⁷⁰ 20/Tâhâ:58-59.

⁷¹ 20/Tâhâ:60-61; 26/eş-Şu'arâ':38-39.

⁷² 7/el-A'râf:115; 10/Yünus:80; 20/Tâhâ:65; 26/eş-Şu'arâ':43.

⁷³ 7/el-A'râf:116; 20/Tâhâ:66-67; 26/eş-Şu'arâ':44.

⁷⁴ 7/el-A'râf:117-119; 10/Yünus:81; 20/Tâhâ:69; 26/eş-Şu'arâ': 45.

⁷⁵ 7/el-A'râf:120-122; 20/Tâhâ:70; 26/eş-Şu'arâ':46-48.

⁷⁶ 7/el-A'râf:124; 20/Tâhâ:71; 26/eş-Şu'arâ':49.

⁷⁷ 7/el-A'râf:125-126; 20/Tâhâ:72-73; 26/eş-Şu'arâ':50-51.

başlamaktadır.⁷⁸ Buna göre Horeb'deki dağda Tanrı, Hz. Musa'ya, onun atalarının Tanrısı olduğunu, maruz kaldığı zulümlerden kurtulması için halkının Mısır'dan çıkarılması gerektiğini söylemiştir.⁷⁹ Tanrı, halkının Mısır'dan çıkarılması için Hz. Musa'dan Mısır firavununa gitmesini istemiş, ayrıca İsrailoğullarına giderek onlara kendisini Tanrı'nın gönderdiğini söylemesini de Hz. Musa'ya emretmiştir.⁸⁰ Bunun üzerine Hz. Musa, halkının kendisine inanmayacağını ve ciddiye alınmayacağını söylemiştir.⁸¹ Tanrı, Hz. Musa'nın bu sözüne binaen, asasını yere atmasını istemiş ve asası yılan olmuştur.⁸² Akabinde Tanrı, Hz. Musa'dan elini koynuna sokmasını istemiş, Hz. Musa'nın eli kar gibi bembeyaz olmuş ve tekrar koynuna soktuğunda ise eli, eski haline dönmüştür.⁸³ Hz. Musa, bu mucizeler üzerine konuşma becerisinin de iyi olmadığını söyleyerek, Tanrı'dan hitabeti iyi olan birisinin yanında olmasını istemiş ve bunun üzerine Tanrı, kardeşi Hz. Harun'u onunla birlikte göndermiştir.⁸⁴ Ayrıca Tanrı, Hz. Musa'ya, firavunun önüne geldiklerinde Hz. Harun'a seslenmesini ve "Asanı at!" demesi gerektiğini söylemiştir.⁸⁵ Hz. Musa ve Hz. Harun, firavunun huzuruna geldiklerinde Tanrı'nın emirlerini uygulamış, Hz. Harun asayı firavunun önüne atmış ve asası yılan dönüşmüştür.⁸⁶ Firavun, asanın yılan olduğunu görünce bilgelerini ve büyücülerini çağırılmış, onlar da aynı Hz. Harun'un yaptığı gibi asalarını yere atmış ve asaları yılan olmuştur.⁸⁷ Büyücülerin yılan olan asalarını Hz. Harun'un asası yutmuş, ancak bu durum firavun tarafından ciddiye alınmamıştır.⁸⁸

Kur'an'da ve Tevrat'ta bu şekilde geçen asanın yılan olma hadisesi ve Hz. Musa ile Hz. Harun'un sihirbazlar ile mücadelesi, bazı farklar olmakla birlikte büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda en temel fark, yılan dönüşen asanın Hz. Musa'nın mı yoksa Hz. Harun'un mu olduğu sorusudur. Nitekim Kur'an'da yılan olan asanın, bizzat Hz. Musa'nın asası olduğu geçmektedir.⁸⁹ Ancak Tevrat'ta bu asa, Horeb'deki dağda Hz. Musa'nın

⁷⁸ Mısır'dan Çıkış, 3:1-5.

⁷⁹ Mısır'dan Çıkış, 3:6-9.

⁸⁰ Mısır'dan Çıkış, 3:10-18.

⁸¹ Mısır'dan Çıkış, 4:1.

⁸² Mısır'dan Çıkış, 4:3-4.

⁸³ Mısır'dan Çıkış, 4:6-7.

⁸⁴ Mısır'dan Çıkış, 4:10-16.

⁸⁵ Mısır'dan Çıkış, 7:8-9.

⁸⁶ Mısır'dan Çıkış, 7:10.

⁸⁷ Mısır'dan Çıkış, 7:11-12.

⁸⁸ Mısır'dan Çıkış, 7:12-13.

⁸⁹ 7/el-A'râf:107; 20/Tâhâ:17-20; 26/eş-Şu'arâ:32; 28/el-Kaşâş:31.

asası;⁹⁰ firavun ve sihirbazların karşısında ise Hz. Harun'un asası⁹¹ şeklinde geçmektedir.

Tevrat'ta geçen asanın durumu hakkındaki ifadeler üzerine bazı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden birine göre firavunun ve onun büyücülerinin önünde yılana dönüşen asa, bizzat Hz. Musa'nın yanan çalılıkta kullandığı asadır. Bir başka görüşe göre İsrailoğullarına Tanrı tarafından gönderildiğini ispat etmek için Hz. Musa, bu asayı sadece İsrailoğullarına karşı kullanmıştır. Yani Hz. Musa'nın asası, sadece İsrailoğullarını ikna etmek için yılana dönüşmüştür. Doğal olarak Hz. Harun'un asası da Mısır firavunu ve onun halkına gönderilmiş ve onları ikna etmek için yılana dönüştürülmüştür. Ortaçağ Yahudi alimlerinden Abraham ibn Ezra'ya (ö.1167) göre asa, Hz. Musa'nın asasıdır ve büyücüler ile mücadelesi esnasında Hz. Musa bu asayı Hz. Harun'a vermiştir. Bu ifadelerden asanın, Hz. Musa'nın asası olduğu, sadece asayı atan kişinin değiştiği anlaşılmaktadır.⁹²

Kur'an'da ve Tevrat'ta asanın yılan olma hadisesi, yukarıda ifade ettiğimiz şekilde geçmektedir. Bu bağlamda, olayın mahiyetinin anlaşılması için Kur'an'da geçtiği şekliyle asanın yılan olma hadisesi göz önünde bulundurulacak ve bu hadisenin Antik Mısır inanışındaki Apep-Ra düellosu inanışıyla bağlantısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3. Apep-Ra Mitosu Işığında Hz. Musa'nın Sihirbazlarla Düellosu

Kur'an'da geçtiği şekliyle Hz. Musa ile firavunun sihirbazlarının, asayı yılan yapma becerisi üzerinden bir mücadeleye girdikleri görülmektedir. Bu mücadele, Hz. Musa'nın asasının yılan şeklini alması ve firavunun sihirbazlarının yılana dönüşen asalarını yutmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu açıdan hadise, Apep yılanı ile Ra'nın girdiği mücadeleye benzemektedir. İki anlatım arasındaki fark ise Hz. Musa'nın firavunla olan mücadelesinde Hz. Musa galip gelirken, ilgili mitosta Ra galip gelmektedir.

Apep-Ra düellosu, Hz. Musa ile sihirbazların düellosuna birçok yönden benzetilebilir. Bu benzerliklerden ilki sihirbazların asalarını ve iplerini atıp yılana dönüştürmeleri ve Hz. Musa'nın asasını yere atmasıyla⁹³ oluşan büyük

⁹⁰ Mısır'dan Çıkış, 4:2-4.

⁹¹ Mısır'dan Çıkış, 4:7-12.

⁹² *Tora ve Aftara*, Moşe Farsi (ed.) (İstanbul: Gözlem Yayıncılık, 2004), c.2, s.59; Yasin Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı: Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), ss.224-225.

⁹³ Asanın yere atılmasının Mısırlı sihirbazlar için ne ifade ettiğine dair bilgi için bkz. Scott B. Noegel, "Moses and Magic: Notes on the Book of Exodus," *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 24 (1996), s.48. Türkçe çevirisi için bkz. Scott B. Noegel, "Musa ve Sihir: Çıkış Kitabı Üzerine Notlar," terc. Esra Erdoğan ve İbrahim Emre Şamlıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), ss.166-167.

yılanın ya da ejderhanın sihirbazların yılanlarını yutmasıdır. Buna göre Hz. Musa'nın esasının dönüştüğü büyük yılan, firavun ve Mısır halkının zihni arka planları çerçevesinde Apep yılanı olarak algılanmış olabilir. Firavunun sihirbazlarının yılanları ise Ra'nın çıktığı gece yolculuğunda Ra'yı ve onun maddi dünyadaki temsilcisi olan kralın (firavun) koruyuculuğunu yapan Mehen ve Wadjet gibi kutsal yılanları karşılamaktadır. Bu bağlamda Kur'an'daki ayetlere bakıldığında, Hz. Musa'nın esasının sihirbazların asalarını yutması⁹⁴ ve onları yok etmesi, Antik Mısır anlayışındaki Apep yılanının kozmosa, düzene ve Ra'ya, doğal olarak bütün varlıklara karşı gelmesine, onları yutarak yok etmeye ve kaosa sürüklemeye çalışmasına benzetilebilir. Başka bir tabirle Apep yılanı, nasıl Ra'ya, kozmosa ve krala karşı gelip onları yutarak yok etmeye çalışıyorsa, Hz. Musa da yılanı dönüştürme esasını ile firavunun sihirbazlarının koruyucu yılanı dönüştürme esasını yutarak, kralın otoritesine ve onun ilahiliğine karşı gelmekte ve dönemin din anlayışını yıkmaktadır.

Apep-Ra düellosunun bir başka anlatımı, Ra'nın diğer formu olan Atum'a bürünmesi, Atum'un da bir yılanı dönüştürüp Apep yılanıyla savaşımasıdır. Buna göre Atum, bir yılan formunda ilksel suların içerisinde Apep yılanıyla savaşmakta ve Apep'e karşı galip gelmektedir. Bu durum, Hz. Musa'nın Apep yılanını temsil eden esasının, sihirbazların -hem Ra'nın koruyucu yılanlarını hem de Atum'un formunu aldığı- yılanlara dönüştürme esasını yuttuğuna işaret etmektedir. Buradan yola çıkılarak Hz. Musa'nın Apep yılanına dönüştürme esasının, yılan formundaki Atum-Ra'ya karşı da üstün geldiği anlaşılabilir.

Apep yılanı ile Hz. Musa'nın esasının dönüştüğü yılan arasındaki diğer ilişki, Apep yılanının yeryüzündeki ve yeraltındaki yardımcılarıyla ilgilidir. Buna göre firavunun otoritesine, devlete ve Mısır dinine karşı gelmesi bakımından Hz. Musa, firavun ve Mısır'ın ileri gelenleri tarafından Apep'in yeryüzündeki temsilcisi olarak algılanmış olabilir. Nitekim Antik Mısır anlayışına göre devlete ve dine karşı isyan edenlerin, yer altındaki Apep yılanından ve onun yardımcısı olan şeytanlardan (hizmetkarlardan) hiçbir farkı bulunmamaktadır. Bu durum ise -başta firavun olmak üzere- Mısırlılar açısından Hz. Musa'nın, Apep yılanının temsilcisi ve onun yardımcısı gibi

⁹⁴ "Yutmak" eyleminin Mısırlı sihirbazlar açısından ne anlam ifade ettiğine ilişkin bilgi için bkz. Noegel, "Moses and Magic: Notes on the Book of Exodus," s.49; Noegel, "Musa ve Sihir: Çıkış Kitabı Üzerine Notlar," ss.167-169. Currid, "The Egyptian Setting of the Serpent Confrontation in Exodus 7: 8-13," s.206. Detaylı bilgi için bkz. Robert Kriech Ritner, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice* (Chicago: The Oriental Institute, 2008), ss.103-110.

algılanmış olabileceğine işaret etmektedir. Bu veriler, Apep yılanına ve onun yardımcılara karşı yapılan lanetlemelerin ve ayinlerin, Hz. Musa için de yapılmış olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

Hz. Musa'nın, mücadeleye girdiği sihirbazların nitelikleri de bu hadisenin anlaşılmasında önemlidir. Kur'an'da bu sihirbazlar, *sāhīrīn* 'alīm,⁹⁵ yani bilge sihirbazlar olarak geçmektedir. Bu durum sihirbazların, yetenekli, bilgili olduklarını ve her türlü sihri (büyüyü) yapabildiklerini göstermektedir. Hz. Musa'nın Yeni Krallık Dönemi'nde (MÖ 1539-1077) yaşadığı düşünüldüğünde, o dönemdeki din adamı sınıfının da ona göre şekillendiği söylenebilir. Buradan yola çıkılarak Yeni Krallık Dönemi'ndeki etkin din adamı olarak Amon-Ra rahiplerinin ön planda bulunduğu ve Hz. Musa'nın bu rahiplerle mücadele ettiği anlaşılabilir. Bu bilgiler bağlamında Kur'an'da geçen sihirbazların, Amon-Ra rahipleri içerisinde ayrı bir sınıfa mensup olduğu söylenebilir. Bu sihirbazların, Antik Mısır dilindeki karşılığı, belli büyüsel sözler ve efsunlar ile kötü güçleri kovan ve usta sihirbazlar olarak bilinen *hr(y) hb(t)* (*khery hebet*) rahipleridir. Tevrat'taki Yaratılış 41:8 ve Mısır'dan Çıkış 7-9 bölümlerinde Mısırlı sihirbazlar için kullanılan *hartumim* ya da *hartumey mişrayim* ifadeleri *hr(y) hb(t)* kelimesinin dönüşmüş halidir. Aslında *hr(y) hb(t)* kelimesi İbranice'ye doğrudan Mısır dilinden geçmekte ve *hartumim* halini almaktadır. Bu ise hem Hz. Yusuf hem de Hz. Musa dönemindeki Mısır'ın güçlü sihirbazlarının, *hr(y) hb(t)* sınıfına mensup rahipler olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.⁹⁶

Antik Mısır tarihinin ilk dönemlerinden beri etkili olan ve Yeni Krallık Dönemi'nde Amon-Ra kültü içerisinde yükselişe geçen *hr(y) hb(t)* rahiplerinin iki özelliği vardır. Bunlardan ilki, *hr(y) hb(t)*lerin her gün Amon-Ra'nın kült merkezi olan Teb⁹⁷ şehrinde Apep'i lanetleme ayinini yapmaları

⁹⁵ 7/el-A'râf:112; 10/Yûnus:79; 26/eş-Şu'arâ':37.

⁹⁶ Hz. Musa'nın mücadele ettiği sihirbazların *hr(y) hb(t)* rahipleri olduğuna dair bilgi için bkz. Hans Goedicke, "hartummim," *Orientalia* 65:1 (1996), ss.24-26; Jan Quaegebeur, "On the Equivalent of Biblical Hartummim," Sarah Israelit Groll (ed.), *Pharaonic Egypt: The Bible and Christianity* (Kudüs: The Magnes Press, 1985), ss.162-172; Currid, "The Egyptian Setting of the Serpent Confrontation in Exodus 7: 8-13," ss.214-215.

⁹⁷ Şehirlerden gelen sihirbazların daha önce bahsettiğimiz Amon-Ra rahipleri içerisindeki *hr(y) hb(t)*ler olduğu kabul edilirse, bu şehirlerin Amon-Ra kültüyle bağlantılı olan şehirler olması gerekmektedir. Nitekim Karnak ve Luksor gibi şehirleri içerisine alan Teb şehri, Amon-Ra kültürünün merkez şehri konumundadır. Teb şehrinde Amon-Ra'nın en önemli tapınağı bulunmaktadır; bu tapınakta da *hr(y) hb(t)*ler, Apep'e, onun yeryüzündeki ve yer altındaki yardımcılara karşı lanetleme ayinini icra etmektedir. Buradan ise Apep'i ve onun yardımcılarını lanetleme ayinlerinin Teb şehrinde yapıldığı ve sihirbazların bu şehirden Hz. Musa'yla mücadele etmek için geldiği anlaşılabilir. Bkz. Budge, *Egyptian Magic*, ss.77-82. Türkçesi için bkz. Budge, *Antik Mısır Büyüleri*, ss.80-83.

ve Ra'nın galibiyetini çeşitli ayinlerle sağlamalarıdır.⁹⁸ İkincisi ise piramitlerin yapıldığı zamandan beri süregelen iki önemli hüneri gerçekleştirmeleridir. Bu hünerler *asayı yılanı dönüştürmek* ve *suları hareket ettirmek*dir.⁹⁹

Asayı yılanı dönüştürmek ve *suları hareket ettirmek*¹⁰⁰ gibi hünerlerin Antik Mısır'daki bir sihirbazın usta bir sihirbaz olduğunu gösteren hünerler olması, bu hünerlerin Antik Mısır toplumunda oldukça bilindiğini ve insanları etkileyen hünerler olduğuna işaret etmektedir. Doğal olarak bu tür hünerler, Antik Mısır'daki Amon-Ra'nın usta sihirbazları, yani *hr(y) hb(t)*ler için kendilerinin üstün olduklarının ve Ra'nın maddi dünyada kendilerine verdiği güçleri göstermenin en açık yoludur.¹⁰¹ Bu ifadelerden Hz. Musa'nın mücadeleye girdiği sihirbazlar için asanın yılan olmasının sıradan bir olay olduğu söylenebilir. Burada, sihirbazları en çok etkileyen ve onların Allah'a iman etmelerini sağlayan şey ise Hz. Musa'nın yılanının, normal bir yılan olmadığıdır. Bu durum, Mısırlılar açısından bir kez daha bu yılanın, devasa ve korkutucu bir yılanı karşıladığı ve doğal olarak kaosu temsil eden Apep yılanı olarak algılandığı ihtimalini akla getirmektedir.

Kur'an'da belirtilen *ipler, asalar, şenlik (ziynet) günü*,¹⁰² *kuşluk vakti* ve *şehirler* gibi ifadelerde de Hz. Musa'nın hadisesinin Apep-Ra düellosuyla

⁹⁸ Budge, *Egyptian Magic*, ss.77-82. Türkçesi için bkz. Budge, *Antik Mısır Büyüleri*, ss.80-83.

⁹⁹ Budge, *Egyptian Magic*, ss.5-7. Türkçe çevirisi için bkz. Budge, *Antik Mısır Büyüleri*, ss. 18-19. Ayrıca bkz. Currid, "The Egyptian Setting of the Serpent Confrontation in Exodus 7: 8-13," s.213.

¹⁰⁰ Suların hareket ettirilmesiyle ilgili *Westcar Papirüsü*'nde geçen hikayeler oldukça ilginçtir. Bu hikayelerden özellikle *Keops* olarak da bilinen Kral *Khufu*'nun (MÖ 2509-2483) babası *Snefru*'nun (MÖ 2543-2510) zamanındaki *Tchatcha-em-ankh (Djadjaemonkh)* isimli bir *hr(y) hb(t)*in, suyu kontrol edip göle düşen mücevheri bulduğuna ilişkin hikaye, Antik Mısır'daki suyun kontrolünün bilge sihirbazların işi olduğunu, suyun kontrolünün ve hareket ettirilmesinin Hz. Musa'dan önce de bilindiğini göstermektedir. Bkz. Budge, *Egyptian Magic*, ss.9-10; Currid, "The Egyptian Setting of the Serpent Confrontation in Exodus 7: 8-13," s.204. Kur'an'da bahsi geçen denizin yarılması hadisesi için bkz. 20/Ṭāhā:77-78; 26/eş-Şu'arā':52-66.

¹⁰¹ Bkz. Budge, *Egyptian Magic*, ss.5-7.

¹⁰² Kur'an'da geçen ve Apep-Ra düellosuyla Hz. Musa'nın yılanı dönüştürmesi arasındaki ilişkiyi ortaya koyduğumu düşündüğümüz ifadelere bakıldığında, Hz. Musa ile firavunun sihirbazları arasındaki mücadelenin Hz. Musa'nın seçtiği, halkın toplanabileceği belli bir günde yapıldığı ve bu sihirbazların çeşitli şehirlerden geldiği görülmektedir. Kur'an'da bu belirli günün, şenlik (ziynet) günü ve insanların toplandığı kuşluk vakti olduğu geçmektedir (20/Ṭāhā:59). Kur'an'da *yevmu'z-zine* şeklinde geçen ziynet günü ya da şenlik günü ifadesinden o günün, dinî bir bayram günü olduğu anlaşılmaktadır. Ayette zikredilen şenlik (ziynet) gününün Antik Mısır'daki karşılığının, *Heb-Sed Festivali* ya da *Opet Festivali* olması muhtemeldir. Bu festivallerden Heb-Sed Festivali, her otuz yılda bir kralın otoritesinin yenilenmesi ve Mısır'ın düzeninin devamlılığı için kutlanan bir festivaldir. Opet Festivali ise Teb ve Teb'in çevresindeki şehirlerde tanrı Amon ve kralın sembolik olarak yeniden doğumu için kutlanmaktadır. Bu bakımdan Opet Festivali, tanrı Amon, yani Amon-Ra ile Mısır kralı arasındaki kozmik bağı ve kralın siyasi otoritesini göstermektedir. Bkz. Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, ss.86-87; Anthony J. Spalinger, "Festivals," *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, c.1, s.522; Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, s.158; Spalinger, "Festivals," s.521. Şenlik gününün Heb-Sed Festivalini karşılayabileceğine dair ifadeler için bkz. Meral, *Sâmiri'nin Buzağısı*, ss.36-38.

bağlantısına ilişkin bazı deliller bulunabilmektedir. Bu ifadelerden özellikle ipler ve asaların Antik Mısır geleneğinde ayrı bir önemi bulunmaktadır.¹⁰³ Asanın yılana dönüşmesi hadisesinde sihirbazların asalarıyla birlikte iplerini de attıklarına dair ifadeler yer almaktadır. Bu durum sihirbazların asalarıyla birlikte neden iplerini de attıkları sorusunu beraberinde getirmektedir. Antik Mısır'daki sihirbazların yanlarında sadece asa değil birçok büyüsel aletin de içinde bulunduğu bir kutu taşıdıkları bilinmektedir.¹⁰⁴ Bunun yanında Antik Mısır hiyerogliflerinde geçen ve büyü anlamına gelen *hk3* (*heka*/) kelimesinin yazımında düğümlemiş bir ip bulunmakta ve bu ise büyüünün iple güçlü bir ilişkisinin olduğuna işaret etmektedir.¹⁰⁵ Diğer bir tabirle Antik Mısır'daki büyü anlayışında düğüm, ip ve örgü gibi unsurların ön planda bulunması ve özel ayinlerde kullanılan asaların bu unsurların hiyeroglif şeklinde yazılmasıyla belirtilmesi, büyü ile ipin ve ip ile de asanın bağlantısını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu duruma, *wr hk3w* (*wer hekaw*/)¹⁰⁶ şeklinde geçen bir asa (ağız açma ritüelinde kullanılan) ismi ile *hb* (*heb*/)¹⁰⁷ ya da *hb-ib* (*heb-ib*/)¹⁰⁸ şeklinde geçen ve Antik Mısır dilinde *asa* anlamına gelen bazı kelimeler örnek gösterilebilir. Bu kelimelerin hiyeroglif yazımına bakıldığında *h* sesini veren bir ip düğümünün olduğu görülmekte ve bu ise ipin büyü ve asayla ilişkili olduğunu göstermektedir. Özetle sihirbazların asaları yanında iplerini de atmaları, asa ile ip kullanılarak yapılan büyüünün güçlü olduğuna işaret etmekte ve sihirbazların, Amduat'ın yedinci saatindeki tanrıça Serket'in ve tanrı Hertesuf'un Apep yılanını bağlaması gibi Hz. Musa'yı ve Apep'i temsil eden yılanını bağlayıp mağlup etmeyi umduklarını göstermektedir.¹⁰⁹

Buraya kadar ifade ettiklerimiz göz önünde bulundurulduğunda, Mısırlılar nezdinde, Hz. Musa'nın asasını atmasıyla dönüşen yılanın Apep yılanı olarak algılandığı ve bu yılanın sihirbazların asalarını, Apep'in her şeyi (Ra'yı, siyasi otoriteyi, devletin inancını) yutması gibi yuttuğu düşünülmüş

¹⁰³ 20/Tāhā:66; 26/eş-Şu'arā':44.

¹⁰⁴ Budge, *Egyptian Magic*, s.70; Krş. Budge, *Antik Mısır Büyüleri*, s.74; Eleonar Harris, *Ancient Egyptian Divination and Magic* (Boston: Weiser Books, 1998), s.63; Ritner, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*, s.40, dn.183; "The Egypt Studio," <http://www.maat.sofiatopia.org/studio.htm> (23.10.2019).

¹⁰⁵ E. S. Wallis Budge, *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary* (Londra: J. Murray, 1920), c.1, s.515.

¹⁰⁶ Raymond Oliver Faulkner, *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*, Modernleştiren Boris Jegerović (Oxford: Griffith Institute, 2017), s.79; Budge, *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, s.171.

¹⁰⁷ Budge, *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, s.475.

¹⁰⁸ Rainer Hannig, Petra Vomberg, *Wortschatz der Pharaonen in Sachgruppen* (Darmstadt: Verlag Philipp von Zabern, 2012), s.587.

¹⁰⁹ Bkz. Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, ss.73-74. Budge, *The Egyptian Heaven and Hell*, c.1, ss.139-143.

olabilir. Asanın yılan olmasının tercih edilmesi ise Antik Mısır mitolojisi üzerinden dönemin firavununu,¹¹⁰ sihirbazlarını ve insanların etkilemeye yöneliktir.

Sonuç

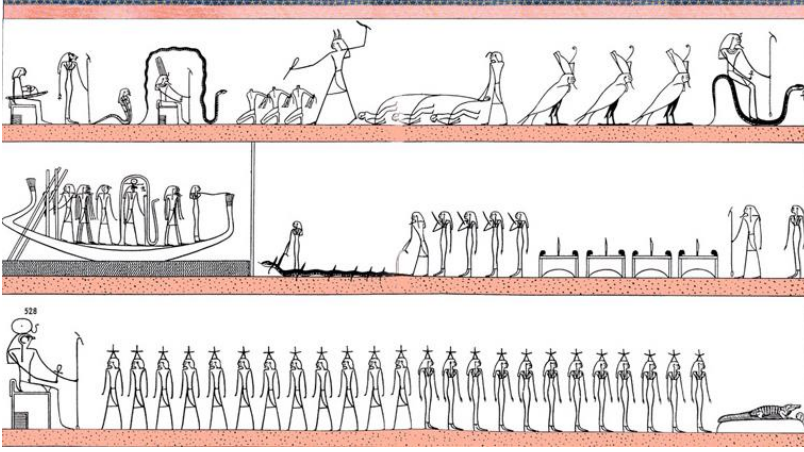
Apep-Ra düellosu, Hz. Musa'nın yılanı dönüşen asasının, sihirbazların yılanı dönüşen asalarını yutma hadisesi bağlamında değerlendirildiğinde, asanın dönüştüğü yılanın Mısırlılar tarafından Apep yılanı olarak algılanmış olabileceğini düşündürmektedir. Kur'an'da firavuna ve Mısır toplumuna alemlerin Rabbinin elçisi olarak gönderildiğinden bahsedilen Hz. Musa, Ra'nın maddi dünyadaki temsilcisi olan firavunun ve ona tabi olan Mısır halkının gözünde, Apep'in maddi dünyadaki hizmetkarı ya da temsilcisi olarak görülmüş olabilir. Kur'an'da da belirtildiği üzere firavunun isteği ile bu konuda yetenekli olduğu düşünülen sihirbazların yardıma çağırılması da muhtemelen bu mitosun zihinlerde var olması ve Apep yılanını sadece bu sihirbazların yenebileceğinin düşünülmesinden dolayıdır. Düellonun Hz. Musa'nın galibiyeti ile sonuçlanması ise bu anlayışa büyük bir darbe vurmuştur. Firavun ve Mısır halkı tarafından o zamana kadar Apep yılanı mitosu bağlamında düşünülen bu durum, ayetlerde de görüldüğü üzere firavun ve sihirbazlar dahil tüm halkı hayrete düşürmüştür. Bu sebeple sihirbazlar bozguna uğradıklarında halk muhtemelen ne olduğunu anlayamamış ve düzenin bozulduğunu zannetmiş olabilir. Çünkü halkın dinî düşüncesinde Apep yılanı hiçbir zaman Ra'ya galip gelmemelidir. Antik Mısır inanışına göre Apep yılanının galibiyeti kaosun hakimiyeti ile aynı görülmektedir. Ancak sihirbazlar açısından olayın farklı anlaşılması ve bu olayın kaosun gelmesinden ziyade daha yüce bir güç tarafından

¹¹⁰ Bazı araştırmacılar Hz. Musa dönemindeki firavunun kimliği üzerine yorumlar getirmiştir. Bu yorumlar firavunun, 3. Thothmose (MÖ 1479-1425), 2. Ramses (MÖ 1279-1213) ve Merneptah (MÖ 1213-1203) gibi firavunlardan biri olduğuna ilişkindir. Bu dönemdeki firavunun kimliğine ilişkin ilk bilgiler Manetho'nun (MÖ 3. yüzyıl) ve Nikiu Piskoposu John (İoannis)'un (MS 7. yüzyıl) eserlerinde görülmektedir. Manetho ve Nikiu Piskoposu John, dönemin firavunun 3. Thotmose olduğunu söylemektedir. Bkz. Gerald P. Verbrugge ve John M. Wickersham, *Berosos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2003), s.161; *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, İng. terc. R. H. Charles (Londra: The Text and Translation Society, 1916), ss.27-28. Buradan yola çıkılarak dönemin firavunun büyük ihtimalle 3. Thotmose olduğu kabul edilebilir. Nitekim Apep'in yenilgisini anlatan ve Amduat'ta geçen ifadeler, net bir şekilde 3. Thothmose'nin mezarında bulunmuş ve mezarında diğer firavunların mezarlarına nazaran daha fazla korunma amaçlı büyüsel sözlere rastlanmıştır. Buradan 3. Thothmose'nin başına büyük bir felaketin geldiği ve öte dünyadaki yaşantısı için güvenliğinin sağlanmaya çalışıldığı anlaşılabilir. Bu ise 3. Thothmose'nin Hz. Musa dönemindeki firavun olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. 3. Thothmose'nin mezarındaki Amduat sahneleri için bkz. Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, s.42, 64; Schweizer, *The Sungod's Journey Through the Netherworld*, s.15. 3. Thothmose'nin Hz. Musa'nın dönemindeki firavun olduğuna ilişkin bilgiler için bkz. Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Kur'an'ın Tartışmalı Konuları*, ss.11-41.

gerçekleştirildiğinin düşünülmesi Kur'an merkezli bakıldığı zaman kuvvetle muhtemel görülmektedir. Ayetlerde de belirtildiği üzere halkın aksine sihirbazlar, karşılaştıkları gücün kendi zihinlerindeki kaosu getiren Apep'ten ziyade Hz. Musa'nın Rabbi olduğunu fark etmişlerdir. Muhtemelen Amon-Ra rahiplerinin (sihirbazlarının) secde edip Allah'a iman etmeleri, bu farkındalıktan sonra, yani Apep yerine başka bir güçle karşılaştıklarını gördükleri anda gerçekleşmiştir. Bu ise Hz. Musa'nın, dönemin din anlayışında her zaman galip gelen tanrı Ra'nın (Amon-Ra) otoritesine Antik Mısır inanışları üzerinden aslında büyük bir darbe indirmesi olarak değerlendirilebilir.

Hz. Musa Apep'in temsilcisi ise, bir peygamberin -genel çerçevede- kaos getirmesi mümkün müdür? Yukarıda detaylı bir şekilde aktardığımız üzere burada kastettiğimiz Allah'ın Hz. Musa'yı kaos getiren Apep yılanının temsilcisi ya da onun yerine koyması değil, Mısırlıların zihnindeki Hz. Musa ve misyonu ile ilgili bir algıdır. Hz. Musa Allah tarafından bir peygamber olarak özelde firavuna genelde ise Antik Mısırlılara ve İsrailoğullarına gönderilmiş bir uyarıcı iken, o zamanın insanları bu durumu kendi zihni arka planları üzerinden anlamıştır. Diğer bir ifadeyle burada vurgulamak istediğimiz asıl nokta, Kur'an'da anlatılan bu olayla ilgili her ne kadar İsrailoğullarının Tevrat üzerinden verdiği anlam ön planda olmuş olsa da Antik Mısırlıların bu olaya ne anlam verdiğinin bilinmesinin de aynı şekilde Kur'an'ın kavram-bağlam hassasiyeti açısından önemli olduğu olgusudur. Bu şekilde bir anlam, tam da Kur'an'ın vermek istediği mesaja denk düşmekte ve ayetlerin indiği Arap toplumuna verilmek istenen mesajı anlamlı kılmaktadır. Konuyla ilgili ayetlerin hepsi ilginçtir ki Mekke döneminde indirilmiştir ve ayetlerin indikleri bağlamda Mekkeli müşrikler bulunmaktadır. Hz. Musa'ya atfedilen kaos temsilcisi olması durumu da Kur'an'da da belirtildiği üzere Hz. Muhammed için müşrikler tarafından yakıştırılan suçlamalardan birisidir. Sonuç olarak Hz. Musa ve firavunun sihirbazları arasında geçen asanın yılan olma hadisesi, bize Allah'ın, peygamberlerini gönderdiği topluluklar ile kendi kültürleri ve anlayışları üzerinden konuştuğunun en açık göstergesidir. Allah hem o zamanın Mısır toplumuna hem de bu Mısır toplumunun zihni arka planı üzerinden kendilerine örnekler verdiği Arap toplumuna kendi kültür ve anlayışları üzerinden mesajını daha anlaşılır bir şekilde iletmıştır.

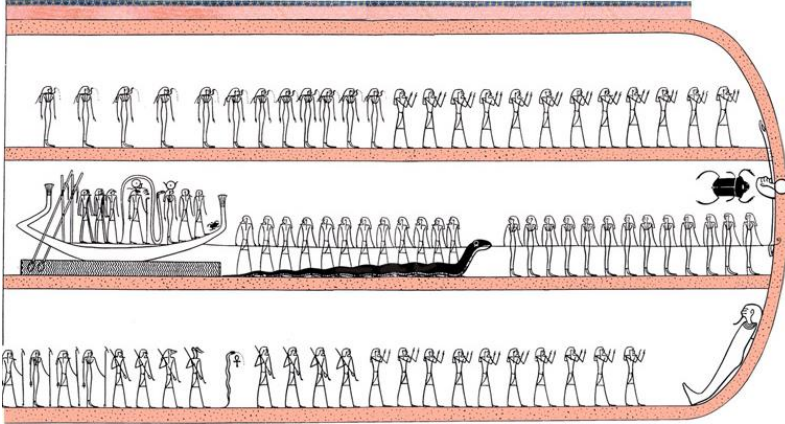
EKLER

Resim-1 (Yedinci Saat)

Bu resmin orta kısmına bakıldığında Güneş kayığının içerisinde Mehen yılanıyla çevrelenmiş koç başlı bir şekilde tanrı Af (Ra), koruyucu tanrılar ve sihirli sözlerle kayığın ilerlemesini sağlayan tanrıça İsis bulunmaktadır. Kayığın önünde, yerde bıçaklarla etkisiz hale getirilmiş *Nehahra* olarak da bilinen Apep yılanı bulunmakta ve tanrıça Serket, Apep'in başını; tanrı Hertesuf ise Apep'in kuyruğunu bağlamaktadır. Ayakta duran dört tanrıça, arkalarındaki Osiris'in dört formunu temsil eden ve mezara benzeyen dört kutuyu korumaktadır. Kutuların arkasında da sağ elinde asa tutan bir tanrı ile bir tanrıça bulunmaktadır. Resmin üst kısmında Thoth'un bir formu olarak bilinen tanrı *Shepes* mumyalanmış bir şekilde oturmakta, önünde ise asa ve *ankh* (yaşam sembolü) tutan aslan başlı tanrıça *Ath*, kadın başlı kutsal bir yılan, yılanın önünde ise Mehen yılanıyla çevrelenmiş başında kuş tüyü ve kutsal yılan taşıyan *Afu-Asar* (Osiris) bulunmaktadır. Afu-Asar'ın önünde başları kesilmiş ve elleri arkadan bağlanmış düşmanlar, elinde kazık ve bıçak tutan cezalandırıcı bir tanrıça, bu tanrıçanın arkasında yere uzanmış, elleri bağlanmış üç düşman ve bu düşmanların da ellerini bağlayan ipi tutan tanrı *Anku* yer almaktadır. Anku'nun arkasında yedinci saatin ruhları olan insan başlı üç şahin, onların önünde ise dev bir yılanın üstünde oturan tanrı *Afu-Tem* (Atum?) bulunmaktadır. Afu-Tem'in oturduğu yılan, Osiris'e karşı gelen isyancılara alevini püskürtmekte ve onların ruhlarını yemektedir. Resmin alt kısmında ise şahin başlı kafasında kutsal yılanla çevrelenmiş Güneş diski taşıyan ve tahtta oturan *Heru-Her-khentf* bulunmaktadır. Bu tanrı, yıldızları yönetmekte ve yıldız tanrılarıyla ilişkilendirilmektedir. Bu tanrının önünde

on iki yıldız tanrısı, yıldız tanrıalarının arkasında ise on iki saat tanrıçası, tanrıaların önünde ise insan başının (Osiris'in başı) üstünde duran ve yedinci saatin koruyucusu olan bir timsah bulunmaktadır).¹¹¹

Resim-2 (On ikinci Saat)

Bu resmin orta kısmına bakıldığında Güneş kayığında Mehen yılıyla çevrelenen, başında Güneş diski ve boynuz olan Ra, kayığın koruyucu tanrıları ve kayığın pruva, yani ön kısmında Khepri böceği bulunmaktadır. Güneş kayığına yüzleri dönük olan on iki tanrı ile önlerindeki on iki tanrıça, Ra'nın kayığını gökyüzüne doğru çekmektedir. Resmin üst kısmında omuzlarında yılan taşıyan ve Ra'yı bu yılanların alevleriyle Apep'e karşı koruyan on iki tanrıça ile Ra'ya yakarıшта bulunmak için ellerini havaya kaldıran on iki tanrı bulunmaktadır. Resmin alt kısmında ellerinde asa, ankh ve kürek tutan insan, timsah ve iki kuş başlı birçok tanrı, alev püskürten koruyucu yılan ve Ra'ya yakarıшта bulunan on tanrı bulunmaktadır. Resmin en sağındaki dairesel kısımda ise yer altı dünyasının, yani Duat'ın sınırı (sonu), bu sınırın ortasında Güneş diski ve Güneş diskinin üstünde ellerini açmış hava tanrısı Shu'nun başı bulunmaktadır. Shu'nun başının üstünde Güneş kayığından çıkan Khepri'nin sembolü yer almaktadır. Ayrıca altta mumyalanmış bir şekilde duran beden, tanrı Af'ın, yani Ra'nın gece boyunca zarar gören bedenidir).¹¹²

¹¹¹ Schweizer, *The Sun god's Journey Through the Netherworld*, ss.134-149; Budge, *The Egyptian Heaven and Hell*, c.1, ss.139-160; "The Book of The Hidden Chamber," http://www.sofiatopia.org/maat/hidden_chamber03.htm (23.10.2019).

¹¹² Schweizer, *The Sun god's Journey Through the Netherworld*, ss. 186-194; Budge, *The Egyptian Heaven and Hell*, c. 1, ss. 256-278; "The Book of The Hidden Chamber," http://www.sofiatopia.org/maat/hidden_chamber03.htm (23.10.2019).

KAYNAKÇA

- Adam, Baki. *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Kur'an'ın Tartışmalı Konuları*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Arieh Tobin, Vincent. "Amun and Amun-Re," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.1, ss.82-85.
- Bonheme, Marie-Ange. "Kingship," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.2, ss.238-245.
- Borghouts, Joris Frans. "The Evil Eye of Apopis," *The Journal of Egyptian Archaeology* 59 (1973), ss.114-150.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *The Gods of the Egyptians*. New York: Dover Publications, 1969.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *Egyptian Religion: Egyptian Ideas of the Future Life*. Londra: Arkana Publications, 1987.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *Egyptian Magic*. Londra: Kegan Paul, Trench, Trübner & Company, 1901.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *Antik Mısır Büyüleri*. Terc. Faruk Gültekin. İstanbul: Onbir Yayınları, 2016.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *Amulets and Magic*. New York: Routledge, 2011.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*. Londra: J. Murray, 1920.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *The Egyptian Heaven and Hell*. Chicago: The Open Court Publishing, 1906.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*. Terc. Rengin Ekiz. İstanbul: Ege Meta Yayınları, 2001.
- Currid, John D. "The Egyptian Setting of the Serpent Confrontation in Exodus 7: 8-13," *Biblische Zeitschrift* 39:2 (1995), ss.203-224.
- Doxey, Denise M. "Nephthys," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.2, ss.518-519.
- Doxey, Denise M. "Sobek," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.3, ss.300-301.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Terc. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Faulkner, Raymon Oliver. "The Bremner-Rhind Papyrus: III," *The Journal of Egyptian Archaeology* 23:1 (1937), ss.166-185.
- Faulkner, Raymond Oliver. "The Bremner-Rhind Papyrus: IV," *The Journal of Egyptian Archaeology* 24:1 (1938), ss.41-53.
- Faulkner, Raymond Oliver. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Modernleştirilen Boris Jegorović. Oxford: Griffith Institute, 2017.
- Frankfort, Henri. *Kingship and the Gods*. Chicago & Londra: The University of Chicago Press, 1978.

- Gardin, Nanon ve Robert Olorenshaw. "Yılan," terc. Beyza Akşit, Ömer Faruk Harman ve İsmail Taşpınar (ed.), *Larousse Semboller Sözlüğü* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014) içinde, ss.650-652.
- Goebs, Katja. "Kingship," Toby Wilkinson (ed.), *The Egyptian World* (New York: Routledge, 2007) içinde, ss.275-295.
- Goedicke, Hans. "ḥarṭummîm," *Orientalia* 65:1 (1996), ss.24-30.
- Graindorge, Catherine. "Sokar," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.3, ss.305-307.
- Griffiths, J. Gwyn. "Isis," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.2, ss.188-191.
- Guiley, Rosemary Ellen. *The Encyclopedia of Magic and Alchemy*. New York: Facts on File, 2006.
- Halman, Talat Sait. *Eski Mısır'dan Şiirler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Hannig, Rainer ve Petra Vomberg. *Wortschatz der Pharaonen in Sachgruppen*. Darmstadt: Verlag Philipp von Zabern, 2012.
- Hansen, Nicole B. "Snakes," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.3, ss.296-299.
- Harris, Eleonar. *Ancient Egyptian Divination and Magic*. Boston: Weiser Books, 1998.
- Hart, George. *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. New York: Routledge, 2005.
- Hornung, Erik. *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*. Terc. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Hornung, Erik. *Mısır Bilimine Giriş*. Terc. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014.
- Hornung, Erik. *Conceptions of God in Ancient Egypt*. İng. Terc. John Baines. New York: Cornell University Press, 1996.
- Hornung, Erik. *Ezoterik Mısır*. Terc. İ. Yunus Soner. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2011.
- Hornung, Erik, Rolf Krauss ve David A. Warburton (ed.). *Ancient Egyptian Chronology*. Leiden: Brill, 2006.
- Jong, Aleid De. "Feline Deities," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.1, ss.512-513.
- Karenga, Maulana. *Maat: The Moral Idea in Ancient Egypt*. New York & Londra: Routledge, 2004.
- Kemp, Barry. *100 Hieroglyphs: Think Like an Egyptian*. Londra: Granta Books, 2005.
- Kılıç, Mahmut Erol. *Hermesler Hermes*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Terc. Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*. Seul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, 2011.

- Lurker, Manfred. "Snakes," Mircea Eliade (ed.), *The Encyclopedia of Religion* (New York: Macmillan, 1987) içinde, c.13, ss.370-374.
- Mcbride, Daniel R. "Nun," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.2, ss.557-558.
- Meltzer, Edmund S. "Horus," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.2, ss.119-122.
- Meral, Yasin. "Hz. Lokman'ın Öğütleri ve Antik Mısır'ın Sebayt Metinleri," *Milel ve Nihal Dergisi* 15:1 (2018), ss.7-32.
- Meral, Yasin. "'Senin derdin neydi ey Sâmirî?' (20/Ṭā-Hā:95)," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), ss.183-192.
- Meral, Yasin. *Sâmirî'nin Buzağısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Meral, Yasin. *Yahudilerin Ahir Zamani: Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Morenz, Ludwig D. "Apophis: On the Origin, Name, and Nature of an Ancient Egyptian Anti-God," *Journal of Near Eastern Studies* 63:3 (2004), ss.201-205.
- Mysliwiec, Karol. "Atum," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.1, ss.158-160.
- Noegel, Scott B. "Moses and Magic: Notes on the Book of Exodus," *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 24 (1996), ss.45-59.
- Noegel, Scott B. "Musa ve Sihir: Çıkış Kitabı Üzerine Notlar." Terc. Esra Erdoğan ve İbrahim Emre Şamlıoğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), ss.161-182.
- O'Connor, David ve David P. Silverman (ed.). *Ancient Egyptian Kingship*. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- Ogden, Daniel. *Dragons, Serpents and Slayers in the Classical and Early Christian Worlds*. New York: Oxford University Press, 2013.
- Olgun, Hakan. "Hz. Musa'nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır'ın Ma'at Doktrini," *Milel ve Nihal Dergisi* 15:2 (2018), ss.149-169.
- Pinch, Geraldine. *Handbook of Egyptian Mythology*. Santa Barbara: ABC-CLIO Press, 2002.
- Pritchard, James Bennett. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton: Princeton University Press, 1969.
- Quaegebeur, Jan. "On the Equivalent of Biblical Hartummim," Sarah Israelit Groll (ed.), *Pharaonic Egypt: The Bible and Christianity* (Kudüs: The Magnes Press, 1985) içinde, ss.162-172.
- Remler, Pat. *Egyptian Mythology A to Z*. New York: Chelsea House Publishers, 2010.
- Renouf, Peter le Page. *Mısır'ın Ölüler Kitabı*. Çev. Erhan Altunay. İstanbul: Onbir Yayınları, 2015.
- Ritner, Robert Kriech. *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*. Chicago: The Oriental Institute, 2008.
- Roberts, Jeremy. *Chinese Mythology A to Z*. New York: Facts on File Inc., 2004.
- Schweizer, Andreas. *The Sungod's Journey Through the Netherworld*. Ithaca: Cornell University Press, 2010.

- Simon, Catherine. "Neith," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.2, s.516.
- Spalinger, Anthony John. "Festivals," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.1, ss.521-525.
- Teeter, Emily. "Maat," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.2, ss.319-321.
- The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*. İng. Terc. R. H. Charles. Londra: The Text and Translation Society, 1916.
- Moşe Farsi (ed.). *Tora ve Aftara*. İstanbul: Gözlem Yayıncılık, 2004.
- Ulmer, Rivka. *Egyptian Cultural Icons in Midrash*. Berlin: Walter De Gruyter, 2009.
- Velde, Herman Te. "Seth," Donald B. Redford (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York: Oxford University Press, 2001) içinde, c.3, ss.269-271.
- Velde, Herman Te. *Seth, God of Confusion*. Leiden: Brill Publisher, 1967.
- Verbrugghe, Gerald P. ve John M. Wickersham. *Berosos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2003.
- Wiedemann, Alfred. *Religion of the Ancient Egyptians*. New York: Dover Publications, 2003.
- Wilkinson, Richard H. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. New York: Thames & Hudson, 2003.

"The Book of The Hidden Chamber,"
http://www.sofiatopia.org/maat/hidden_chamber03.htm (23.10.2019).

"The Egypt Studio," <http://www.maat.sofiatopia.org/studio.htm> (23.10.2019)

